

พระประวัติพระบิดาแห่งการสหกรณ์ไทย

พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และจอมมารดาเลี่ยม (เล็ก) ประสูติเมื่อวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือนยี่ ปีชวด จุลศักราช 1238 ตรงกับวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2419 มีพระนามว่า พระองค์เจ้ารัชนิ์แจ่มจรัส (ต้นสกุล “รัชนิ์”) ทรงมีเจ้าพี่ผู้ร่วมจอมมารดาเดียวกันพระองค์หนึ่ง พระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงกัททาวดีศรีราชธิดา แต่สิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชันษาได้ 28 ปี

พระองค์เจ้ารัชนิ์แจ่มจรัส ได้ทรงรำเรียนหนังสือตั้งแต่เยาว์พระชันษา ทรงมีความสนพระทัยและมีสติปัญญาสามารถมาก เพราะปรากฏว่าทรงศึกษาถึงขั้น “อ่านออกเขียนได้” อย่างรวดเร็ว ยิ่งกว่านั้นเมื่อพระองค์มีพระชันษาได้ 5 ขวบเท่านั้น ก็ใฝ่พระทัยค้นหาเอาโครงการลอนมาอ่านตลอดจนร้อยแก้ว เรื่องที่ได้รับความนิยมอยู่ในสมัยนั้น เช่น เรื่องอิเหนา รามเกียรติ์ สามก๊ก และเรื่องเงินอื่นๆ นอกจากนั้นยังได้ทรงศึกษาหนังสือขอมด้วย โดยทรงศึกษาจากเจ้าพี่ผู้มีพระชันษาแก่กว่า 5 ปี อิทธิพลของหนังสือขอมแผ่ซ่านทั่วไปในวงวรรณกรรมของไทยแทบทุกแห่ง ดังนั้น เมื่อพระองค์เจ้ารัชนิ์แจ่มจรัสและเจ้าพี่อ่านและเขียนได้ครั้งแรก ความทราบถึงพระกรรมของพระราชวังบวรฯ ผู้เป็นพระบิดาก็ไม่ทรงเชื่อ เพราะเข้าพระทัยว่า ไม่น่าจะเป็นไปได้ที่พระธิดาและพระโอรสซึ่งมีพระชันษาเพียงเท่านั้นจะทรงอ่านหนังสือขอมได้จริง โดยพระโอรสพระชันษาน้อย ขนาดหนังสือไทยก็ควรที่จะอ่านและเขียนไม่ได้ด้วยซ้ำไป พระบิดาจึงทรงใคร่ทดลองด้วยการ โปรดฯ ให้เฝ้าโดยไม่แจ้งพระประสงค้ให้ทราบล่วงหน้า และประทานหนังสือขอมอันเป็นคัมภีร์โบราณให้ทดลองอ่าน ปรากฏว่าพระธิดาและพระโอรสสามารถอ่านได้ดังคำเล่าลือ ส่วนอัจฉริยะในขั้นตอนไปของพระองค์เจ้ารัชนิ์แจ่มจรัส ก็คือในขณะที่ยังมีพระชันษา 5 ขวบ ทรงสามารถแต่งโคลงกลอนได้บ้างแล้วด้วย

ในปี พ.ศ. 2429 พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสได้ทรงเข้าศึกษา ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และทรงอยู่ที่โรงเรียนเป็นประจำ เสร็จกลับวังเฉพาะวันพระ ทรงเรียนอยู่เพียงปีเศษจบการันต์ คือ จบชั้นสูงสุด ในประโยค 1 และในระหว่างนี้ทรงเรียนภาษาอังกฤษควบคู่ไปด้วย และทรงเรียนจบประโยค 2 เมื่อ พ.ศ. 2434 ทรงสอบไล่ได้เป็นที่ 1 ได้รับพระราชทานหีบหนังสือเป็นรางวัล จากนั้นได้เรียนภาษาอังกฤษต่อไป จนจบหลักสูตรการเรียนของโรงเรียนสวนกุหลาบ เมื่อทรงสำเร็จวิชาการโรงเรียนสวนกุหลาบแล้ว พระชันษาอย่างน้อยเกินกว่าที่จะรับราชการ จึงเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษต่อที่สำนักอื่นอีกแห่งหนึ่งจน พ.ศ. 2436 ได้เสด็จเข้ารับราชการในตำแหน่งนายเวรกระทรวงธรรมการ ขณะนั้นพระชันษา 16 ปี 3 เดือน ต่อมาได้ทรงเลื่อนขั้นเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. 2438 ทั้งได้ทรงรับหน้าที่พิเศษเป็นข้าหลวง สอบไล่วิชาหนังสือไทยด้วย และทรงเป็นกรรมการพิเศษร่างพระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่งอีกหน้าที่หนึ่งขณะที่ทรงรับราชการอยู่กระทรวงธรรมการ 2 ปีเศษนั้น พระองค์มิได้ทรงฝักใฝ่อยู่แต่หน้าที่ราชการประจำอย่างเดียว ยังสนพระทัยที่จะแสวงหาความรู้ทางภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอยู่มิได้ขาดอีกด้วย โดยทรงกระทำพระองค์สนิทชิดชอบกับที่ปรึกษากระทรวงและข้าราชการอื่นๆ ที่เป็นชาวอังกฤษ ทั้งในเวลาราชการและนอกเวลาราชการ ความพยายามเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งเพิ่มพูนความรู้ทางภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีที่สุดทั้งสิ้น จนทำให้พระองค์ทรงคุ้นกับขนบธรรมเนียมและตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว ด้วยเหตุนี้จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชณีจากกระทรวงธรรมการมาเป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ.2439 ในที่สุดพระองค์ท่านก็กลายเป็นผู้ถูกอภัยโทษอย่างมากกับที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติซึ่งเป็นชาวอังกฤษ ที่ปรึกษาถึงกับทูลปรารภต่อเสนาบดีว่าควรส่งคนหนุ่มอย่างพระองค์ท่านไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษเสียสักหนึ่งก็จะได้คนดีที่สามารถใช้ในราชการ เสนาบดีทรงเห็นชอบด้วยและทรงมีพระคำริอยู่แล้ว ในวันที่ 1 เม.ย. พ.ศ.2440 พระองค์เจ้ารัชณีทรงย้ายมามีตำแหน่งเป็นล่ามที่กระทรวงพระคลังและได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป เมื่อวันที่ 7 เม.ย. ปีนั้น และได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จอยู่ทรงเล่าเรียนต่อในประเทศอังกฤษ ผู้ดูแลนักเรียนหลวงจัดให้ท่านไปเรียนอยู่ที่แฟมิลี่ ต่อมาถึงแม้จะมีเวลาในการเตรียมพระองค์ไม่มากนัก แต่ด้วยทรงมีความวิริยะอุสาหะและตั้งพระทัยอย่างแน่วแน่ ทำให้ทรงสามารถสอบเข้ามหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ได้ ระหว่างที่ทรงศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยก็ทรงกอบโกยหาความรู้ใส่พระองค์อยู่ตลอดเวลา แต่ทรงศึกษาอยู่เพียง 3 เทอม ก็ถูกเรียกตัวกลับประเทศไทย คือในวันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2442 พระองค์ท่านได้เสด็จเข้ารับราชการเป็นผู้ช่วยกรมตรวจแลกกรมสารบัญชี ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2444 ได้ทรงย้ายไปมีตำแหน่งเป็นปลัดกรมธนบัตร ซึ่งเป็นเวลาที่กระทรวงพระคลังเริ่มจะจัดพิมพ์ธนบัตรออกใช้แทนเงินกษาปณ์เป็นครั้งแรก พระองค์เจ้ารัชณีจึงได้รับมอบให้จัดตั้งระเบียบราชการในกรมใหม่นั้นขึ้น ได้ทรงเป็นแม่กองปรึกษากันในการคิดแบบลวดลายและสีของธนบัตรแต่ละชนิด ทรงมีส่วนในการตราพระราชบัญญัติเงินตราสมัยนั้นการวางกฎเสนาบดีในการควบคุมธนบัตรและทรงวางหลักบัญชี เป็นต้น ธนบัตรที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนั้นมีอัตราใบละ 1,000 บาท 100 บาท 20 บาท 10 บาท 5 บาท ส่วนอัตรา 1 บาท ยังคงใช้เหรียญ

ตราภษาปณัอยู่อย่างเดิมและได้นำชนบัตร์ออกจำหน่ายเป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันเปิดกรมธนบัตร์ ต่อจากนั้น อีก 5 เดือน คือในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 พระองค์เจ้ารัชนี ก็ทรงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้แทนเจ้ากรม ธนบัตร์ และได้ทรงย้ายไปทรงเป็นเจ้ากรมกองที่ปรึกษาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2446 เสด็จ อยู่ในตำแหน่ง นั้น ได้ 14 เดือน ในวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2447 ทรงย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดี กรมกษาปณัสิทธิการ ราชการในกรมกษาปณัสมัยนั้น มีความมุ่งหมายอันสำคัญ คือ การจัดงานและการ ควบคุมการทำเหรียญตราภษาปณัให้มีปริมาณมากพอและให้มีคุณสมบัติดีพอแก่ความต้องการของ ราชการ เมื่อพระองค์เจ้ารัชนีผู้เสด็จเข้าไปรับงานนี้ ทรงเป็นพระธุระแก้ไขปัญหาต่างๆ ทำให้การ ดำเนินงานสำเร็จเรียบร้อยตามความมุ่งหมาย และงานทั้งสิ้นที่ทรงจัดขึ้นใหม่ในกรมกษาปณัครั้งนั้น เป็น ที่ต้องพระประสงค์ของเสนาบดีเป็นอันมาก แต่พระองค์เจ้ารัชนีทรงปฏิบัติราชการแผนกนั้นอยู่ 3 ปีเศษ ก็มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนีมาเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี่ เมื่อ วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2451 และทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี่ซึ่งเป็นกรมใหญ่และ สำคัญกรมหนึ่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ อยู่จนสิ้นรัชกาลที่ 5 และทรงดำรงตำแหน่งเดิมนั้น ต่อไปอีก 5 ปี ในรัชกาลที่ 6 (ภายหลังกรมตรวจแลกรมสารบัญชี่เปลี่ยนชื่อเป็นกรมบัญชี่กลาง)

รวมเวลาที่พระองค์เจ้ารัชนี ทรงรับราชการ ในรัชกาลที่ 5 เป็นเวลา 17 ปี จนมีพระชันษาได้ 33 ปี ใน พ.ศ. 2454 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระองค์เจ้ารัชนี เป็นองคมนตรี

เนื่องด้วยพระองค์เจ้ารัชนีทรงมีพระสติปัญญาสามารถในราชการและเป็นผู้แตกฉานทั้งภาษาไทย และต่างประเทศ ตลอดจนเป็นกวีที่มีสำนวนพิเศษ ดังนั้นในปี พ.ศ.2456 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระยศพระองค์เจ้ารัชนี เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่าพระรา ชรววงศ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณมุกลีคนาม ทรงศักดินา 11,000 ไร่ ตามพระราชกำหนดพระองค์เจ้า ต่างกรมในพระราชวังบวร

ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2458 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกรม บัญชาการชั้นมืออธิบดีเป็นหัวหน้า อยู่ในสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีชื่อว่า “กรมพาณิชย์และ สถิติพยากรณ์” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวรวงศ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นอธิบดี ต่อมาได้เริ่มจัดงานสำคัญขึ้นอีกแผนกหนึ่ง ด้วยค่านึงว่าชาวนาเป็นส่วนสำคัญของการพาณิชย์ เพราะข้าว เป็นสินค้าสำคัญของประเทศ แต่ชาวนามีหนี้สินมาก ทำนาได้ข้าวมาเล็กน้อยเท่าใดก็ต้องขายใช้หนี้เกือบ หมด ถึงกระนั้นหนี้สินก็ยังพอกพูน กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์เห็นด้วยการช่วยกู้ฐานะชาวนาให้พ้น อุปสรรคคือ วิธีการจัดตั้งสหกรณ์ ซึ่งก็รวมเข้าในวิธีการส่วนหนึ่งแห่งการอุดหนุนพาณิชย์ของประเทศ ด้วย ส่วนงานข้าวพาณิชย์ก็เป็นงานอีกแผนกหนึ่งที่มีความมุ่งหมายที่จะรวบรวมความรู้ในกิจการทุกอย่าง ทางพาณิชย์และดำเนินการช่วยเหลือในพาณิชย์ของประเทศเจริญยิ่งขึ้น นอกจากงานต่างๆ ดังกล่าว ก็มี การจัดตั้งสถานจำแนกความรู้ทางพาณิชย์ โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้ความรู้แก่มหาชนผู้ริเริ่มจะกระทำ การพาณิชย์ งานส่วนหนึ่งในแผนกนี้คือ การจัดตั้งศาลาแยกธาตุ กรมพาณิชย์ เห็นว่าต่อไปภายหน้า

การแยกชาตจะเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งแก่การค้าของบ้านเมือง เอกชนหรือพ่อค้าต้องอาศัยความรู้ทางการแยกชาตมากขึ้นทุกที จึงรับกองแยกชาตของกรมกษาปณ์มาขยายงานให้ใหญ่ออกไป ได้จัดหาเครื่องมือต่างๆจนครบถ้วน และจัดให้มีเจ้าพนักงานผู้มีความรู้มาประจำมากขึ้นมีชื่อว่า “ศาลาแยกชาตของรัฐบาล” (บัดนี้เรียกกรมวิทยาศาสตร์) และเมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 ประเทศไทยประกาศสงครามกับประเทศเยอรมันและฮังการีคือ สงครามโลกครั้งที่ 1 อธิบดีกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ของชาติศัตรู พระราชวรรังษ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ต้องทรงรับหน้าที่นี้โดยตำแหน่ง พระองค์ทรงได้รับการสรรเสริญว่า พิศักทรัพย์ด้วยความสุจริต ยุติธรรมและรอบคอบในระหว่างที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกรมขึ้นมีอธิบดีเป็นหัวหน้าราชการบางอย่างได้หยุดชะงักไปชั่วคราว เพราะอธิบดีและข้าราชการหลายคนในกรมฯ คิดราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูซึ่งต้องใช้เวลาเป็นปีๆ แต่เมื่อราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์ค่อยเรียบร้อยลงก็เริ่มแข่งขันทางการพาณิชย์ต่อไป กรมพาณิชย์ฯ ได้ขยายงานกว้างขวางออกไปอีกหลายแผนกด้วยอธิบดีกรมพาณิชย์ฯ ทรงเห็นการณ์ไกลว่า พาณิชย์ของประเทศย่อมขยายวงกว้างออกไปทุกทีตามความเจริญของบ้านเมือง และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศแต่งตั้งกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็น “กระทรวงพาณิชย์” เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2463 ให้อยู่ในความควบคุมของสภาเผยแผร์พาณิชย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระราชวรรังษ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอุปนายกแห่งสถานนั้น ในปี พ.ศ. 2464 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระราชวรรังษ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นรองเสนาบดี กระทรวงพาณิชย์ ทรงมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีสภาตั้งแต่ พ.ศ.2463 จนถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2468 อันเป็นการประชุมเสนาบดีครั้งสุดท้ายในรัชกาลที่ 6

พ.ศ. 2465 สภานายกแห่งสภาเผยแผร์พาณิชย์ได้รับสั่งให้ พระราชวรรังษ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ผู้เป็นนายทะเบียนสหกรณ์พร้อมด้วยมิสเตอร์เลอเมย์ที่ปรึกษาหลวงพิจารณาพาณิชย์ และหลวงประกาศสหกรณ์ออกไปดูงานสหกรณ์ที่ประเทศพม่าและอินเดียเป็นเวลา 5 เดือนเศษ เมื่อเสร็จกลับทรงเขียนรายงานเสนอต่อสภานายกในเรื่องสหกรณ์แบบต่างๆ ที่เสด็จไปพิจารณามา ทรงชี้แจงว่าสหกรณ์ในสองประเทศนั้นมีประเทศใดบ้าง ประเทศไหนควรจะนำมาจัดได้ในประเทศนี้ ก็ได้ทรงรายงานไว้ถี่ถ้วนตอนหนึ่งในรายงานนั้นทรงกล่าวว่า ประเทศเราเคราะห์ดีที่จัดสหกรณ์ด้วยความรอบคอบที่สุดและจัดที่หลังประเทศอื่นๆ แทบทั่วโลก ข้อบกพร่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเรื่องสหกรณ์ เราจึงป้องกันได้ทุกทาง ด้วยทราบเยี่ยงอย่างความบกพร่องที่เกิดขึ้นแล้วแก่สหกรณ์ประเทศนั้นๆ เช่น การควบคุมทางกฎข้อบังคับและทางกฎหมายเป็นต้น ในที่สุดทรงยืนยันว่า สหกรณ์ที่จัดขึ้นในประเทศไทยนี้ไม่ผิดพลาดอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

นอกจากงานสหกรณ์ที่พระราชวรรังษ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเป็นผู้ปูพื้นฐานและทรงเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผร์แล้ว พระองค์ท่านยังทรงมีหน้าที่สำคัญๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติอีกหลายประการ คือ

-ทรงเป็นอุปนายกหอพระสมุดแห่งชาติ

- ทรงเป็นกรรมการร่างกฎหมาย
- ทรงเป็นกรรมการสภาภาษา
- ทรงเป็นนายกสมาคมลอนเทนนิสแห่งประเทศไทย
- ทรงเป็นกรรมการองคมนตรีสภา
- ทรงเป็นสภานายกแห่งราชบัณฑิตยสภา

พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นนักหนังสือพิมพ์ นักประพันธ์ และกวีที่สำคัญ พระองค์หนึ่ง ทรงใช้พระนามแฝงว่า น.ม.ส ทรงนิพนธ์เรื่องสำคัญๆ ไว้หลายเรื่อง เช่น จดหมายจาก วาหรั้า พระนลคำฉันท์ นิทานเวตาล เป็นต้น

ในด้านชีวิตส่วนพระองค์ของพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงพรพิมลพรรณ (วรวรรณ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงมีพระราชธิดา และพระโอรสคือ

1. หม่อมเจ้าวิภาวดี รังสิต
2. หม่อมเจ้ากฤษเดช รัชนี

พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงสิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคหลอดโลหิตในสมองตัน เมื่อวันที่จันทร์ที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2488 เวลา 15.30 น. สิริพระชนมายุได้ 68 ปี 6 เดือน 13 วัน